

Муканбетова Р.Б.

КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТИНИН ТҮПТӨЛҮШҮНДӨГҮ ИНСАНДАРДЫН РОЛУ

Муканбетова Р.Б.

РОЛЬ ЛИЧНОСТЕЙ В СТАНОВЛЕНИИ КЫРГЫЗСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

R.B. Mukanbetova

THE ROLE OF PERSONALITIES IN THE DEVELOPMENT OF KYRGYZ STATEHOOD

УДК:94(575.2)

Бул макалада автор Кыргыз мамлекетинин негизделишинде калк арасынан чыккан улуу инсандардын тарыхтагы ролуна жана ордуна баа берүү менен анализ кылууга аракет кылган. Өзгөчө кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түптөлүшүндөгү каршылашкан топтордун ш-аракеттерине басым кылынат.

Негизги сөздөр: Кыргыз мамлекети, инсан, эгемендүүлүк, мамлекеттүүлүк, колониалдык саясат, Россия империясы, автономия, Тоолуу Кыргыз областы, Түркстан АССРи.

В данной статье автор попыталась провести анализ деятельности и исторической роли великих личностей, вышедших из народа в основании кыргызского государства. Особый упор ставится на противоборстве двух группировок, ставящих своей целью будущее кыргызского государства.

Ключевые слова: Кыргызское государство, личность, независимость, государственность, колониальная политика, Российская империя, автономия, Горная Кыргызская область, Туркестанская АССР

In the article the author made an attempt to evaluate and analyze historical role of outstanding individuals of the Kyrgyz people and their place in the formation of the Kyrgyz State. Especially, the author focuses on the activities of the opposition in the formation of the Kyrgyz State.

Key words: Kyrgyz State, individual, independence, state, Russian empower, colonial policy, October revolution, mountainous Kyrgyz region, Turkestan ASSR.

Эгемендүүлүктүн жана мамлекеттик көз каранды эместиктин шарттарында Кыргызстандын тарыхынын маанилүү, актуалдуу маселелерине жаңыча көз карашта баа берүү күч алууда.

Кыргызстандын тарыхында, өзгөчө кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түптөлүшүндө эл массасынын арасынан чыккан улуу инсандардын ролу абдан чоң. Кыргызстандын тарыхындагы инсандардын ролуна ар кайсы мезгилдерде ар башкача мамиле кылынгандыгы баарыбызга белгилүү. Алардын саясий ишмердиги көп жылдар бою тескери мүнөздөлүп келгендиги жалпыга маалым.

Кыргызстан Октябрь революциясына чейин Россия империясынын курамында болуу менен колониалдык саясаттын оор запкысын чеккен. Кыргыз эли үчүн Октябрь социалисттик революциясынын мааниси зор. Революция колониалдык эзүүдөн бошонууга жана Кыргызстандын элинин бир канча жылдан кийин өзүнүн мамлекеттүүлүгүнө жетүүгө мүмкүнчүлүк берген. Революция мурунку Россия империясынын чет жакаларындагы элдерге

этникалык биригүүсүнө, алардын андан аркы маданий - социалдык өнүгүүсүнө шарт түзгөн.

Түркстан генерал губернаторлогунун курамында болгон улуттардын эч кимисинин мамлекети жана административдик борбору болгон эмес.

1918-жылы 20-апрелде Ташкентте ачылган Советтердин бүткүл Түркстандык съездинде Түркстанда автономия түзүү жөнүндө маселе көтөрүлгөн. Советтердин съезди 30-апрелде РСФСРдин курамына кирген Туркестан Автономиялык Республиканын түзүлгөндүгү жөнүндөгү чечимди кабыл алып жана Автономия жөнүндөгү жобону бекиткен. Натыйжада 1918-ж. Туркестан Автономиялык Советтик Социалистик республикасы (ТАССР) түзүлгөн[1]. Ушул эле жылы майда Туркестан автономия укугунда Россиянын курамына кирет. Кыргыздар Туркестан автономиялык областынын курамына кирүү менен 4 областка: Жети-Суу, Сыр-Дарыя, Фергана жана Самаркандга бөлүнгөн б.а. чачыранды болгон[2]. Ал эми бул областтарда кыргыздар башка улуттарга караганда азчылыкты түзүп, көпчүлүк убакта алардын кызыкчылыктары этибарга алынган эмес.

Ушуга байланыштуу 1921-ж. Алматыда болгон кенешмеде биринчи жолу Түркстан АССРинин курамында Тоолуу Кыргыз областын түзүү маселесин Абдыкерим Сыдыков көтөрүп чыккан. Бирок, анда бул маселе чечилбей, Казак АССРине Жети-Суу жана Сыр-Дарыя областтары берилмек болот. Бул чечим кыргыздардын саясий абалын бир кыйла оордоткон. Анткени кыргыздар мурда бир автономиялуу республиканын курамына кирсе эми эки автономиялуу республикага бөлүнүп калмак. Бул шарт кыргыз улутундагы Жетисуунун жооптуу кызматкерлерин мындай кадамдарга жол бербөөгө түрткөн.

Мындай маанилүү учурда Жетисуу облаткаруу комитетинин төрагасы А.Сыдыков жана аткаруу комитетинин бөлүм башчысы И.Арабаев кыргыз элинин ТАССРдин чегинде өзүнүн жеке территориясына укугу бар, өз алдынча Тоолуу Кыргыз областын түзүү сунушун кайрадан көтөрүшкөн. Күрөшү оор жана теңсиз болгон, себеби ошол учурда өкүм сүрүп жаткан Кыргыз(Казак) АССРинин, өкүм сүрө элек Кыргызстанга караганда мүмкүнчүлүгү көбүрөөк эле [2].

Бирок Тоолуу Кыргыз областын түзүү үчүн аракеттердин башында эле уруулук, улуттук мүнөздөгү эки топтун ортосунда талаш-тартыш

башталган. А.Сыдыков башында турган топ Тоолуу Кыргыз областын түзүү үчүн активдүү күрөшкөн. Ал эми Рахманкул Кудайкулов жетектеген топ буга каршы иш жүргүзгөн [2]. Аны Ташкенттеги жана Алматыдагы казак улутундагы жетекчилер колдоп чыгышкан. Рахманкул Кудайкулов деген ким болгон? Рахманкул Кудайкулов кыргыздашып кеткен казак, сарбагыш уруусунун манабы Шабдан Жантай уулуна кызмат кылган. Атасы молдо болгон, ошондуктан баласын диний мектептен окуткан. Ал араб арибинде окуганды билген. Шабдан Жантаевге кызмат кылуу менен ал ага таянган. Орус дыйканы Пахотиндин эки атын уурдагандыгы үчүн аны элден чыгарган[2]. Элден куулган соң Султаналы Алагушев деген болуш өзүнө катчы кылып алган. 1916-жылкы көтөрүлүштө көтөрүлүшчүлөрдү чогултуп, аларга башчы болгон. Эл Кытайга качканда ал дагы качып, барымтачылык менен жанын баккан. 1918-жылы большевиктер партиясына мүчө болуу менен, бийлик бутагында акырындык менен ийгиликтерге жетишкен. Мындан сырткары “Ур-Токмок” иши боюнча партиядан чыгарылган жана соттолгон. 30-жылдары бошотулган. Фрунзе шаарында жүргөнүн көрүшкөн. Анын өмүрүнүн акыркы жылдары белгисиз. “Ур-Токмок” иши боюнча башка макалада сөз болот.

14 - июнда КПТ Жетисуу обкому партиянын БК Түркбюросунун келишине даярдануу менен Р.Кудайкуловдун Тоолуу областтын съезди тууралуу докладын угушат. Ал кайрадан кара кыргыздардын бөлүнүүгө даяр эместигин кайталайт жана кыргыздар казактардын бир бөлүгү катары аныкталат деп билдирген. Р.Кудайкуловдун доклады бөлүнүүгө каршы чыккандарга күч берген.

1923-жылы СССРде улуттук автономияларды түзүү жана улуттардын тең укуктуулугу боюнча маселелер кайра карала баштаган. Анын негизинде Түркстан АССРинин курамындагы кыргыз элине автономиялуу област статусун берип, мурункудай Түркстан АССРинин эмес РСФСРдин курамындагы Кара-Кыргыз автономиялуу областы болуп түзүлгөн.

Бул 1924-жылдын 14-октябрында Советтердин Бүткүл союздук Борбордук Аткаруу Комитетинин 2-сессиясынын улуттук чек араларды бөлүштүрүү жана РСФСРдин курамында Кара-Кыргыз автономиялуу областын түзүү жөнүндө токтому менен бекитилет. Бул жерден да Сыдыков менен Кудайкуловдун тобунун ортосунда, тирешүү болгон. Сыдыков, Ж.Абдрахманов, И.Арабаевдар Кара Кыргыз Автономиялуу областы түздөн-түз РСФСРге кирсе дурус болот дешкен. Бул маселе зор кыйынчылыктар менен ишке ашкан. Анын себеби кыргыздар казактардын же башкалардын курамына кирсе өз алдынча өнүгүүсүнө тоскоол болмок, анткени чарбалык маданий жактан окшоштуктары болгон. Эң негизгиси алар менен тең ата иш алып баруу болгон.

Экинчи топтун башында Рахманкул Кудайкулов туруп, Дүйшөнөлы Бабаханов, Ы.Тойчуновдор

болушкан. Алар Кара-Кыргыз автономиялык областынын Кыргыз (Казак) АССРинин курамында болуусун каалашкан. Мындай жагдайды кээ бир окумуштуулар көбүнчө уруулук принципте жиктелүү багытын алып, эскиликтин калдыгы катары баамдашат. Ал эми Ж. Абдрахманов муну жаатташуу күрөшү деп белгилеген.

Ушундай карама каршылыктар болсо да бул алгачкы аракет текке кеткен жок, акыры 1924-жылы 14-октябрда Кара-Кыргыз автономиялуу областы түзүлдү. Албетте мында А.Сыдыков, Ж.Абдрахманов, И.Арабаев, И.Айдарбековдун салымдары зор.

Кара-Кыргыз автономиялуу областы түзүлгөндөн кийин Кыргызстанда партиялык жана советтик бийлик органдары уюшулган. 1924-жылы 18-октябрда Борбор тарабынан түзүлгөн убактылуу өзгөчө башкаруу формасы – Ревком киригизилген. Бул жаңы бийлик органын шайлаганга чейинки эң жогорку мамлекеттик орган болгон. 17 адамдан турган курамы бекитилген: РКП(б)нын Кыргыз обкомунун партиялык бюросунун I-секретарлыгына Михаил Каменский, 2-секретарлыгына Жусуп Абдрахманов, областтын ревкомунун төрагалыгына Иманаалы Айдарбеков бекиген[1]. Ревкомдун алдына мамлекеттик бийликти уюштуруу, областык башкаруу аппаратын түзүү, областы административдик-территориялык жактан райондоштуруу, Советтердин учредителдик съездин даярдоо жана өткөрүү тапшырмалары коюлган.

Ревком тарабынан даярдалган Учредителдик съезде А.Сыдыков менен Кудайкуловдордун ортосунда кызмат үчүн тирешүүлөр болуп, Кыробкомдун партиясынын биринчи секретары М.Д.Каменскийдин көмөгү менен Кудайкуловдун тобу жеңип чыккан. Тирешүүнүн негизиндеби же Каракыробкомунун биринчи катчылыгына дайындалган М. Каменскийдин саясатынанбы, айтор, анын экинчи катчылыгынын милдетин аткарып жаткан Жусуп Абдрахманов 1925-жылдын март айында болгон Кара-Кыргыз облустук партиялык уюштуруу курултайында өзүнө ылайыктуу кызматка да, облустук комитеттин составына да шайланбай калат. Ушундай эле тагдыр билимдүү, чоң тажрыйбалуу жана бийик абройлуу жергиликтүү кадрлардын бири А.Сыдыковдун жактоочусу, ревкомдун төрагасы **И. Айдарбековго** тийиштүү болгон. Областык аткаруу комитетинин төрагасы болуп эки топко тең кирбеген, Кыргызстанда совет бийлигин орнотууга активдүү катышкан **А. Орозбеков** шайланган. Тарыхчылардын оюу боюнча Каменский борбордон жиберилген адам катары өзүнүн жанында жергиликтүү чыныгы тың иш билген адамдарды жетектөөгө күчү жетпегендигин түшүнүп, булардан кутулуунун айласын ойлогондур.

Коомдогу болуп жаткан иштерге саясий ишмер катары терең анализ бере билген **Абдыкерим Сыдыковдун** кийинки тагдыры «Отузчулардын» каты менен байланыштуу. 1925-жылы Кыргыз-

стандагы мамлекеттик кайра түзүү боюнча жүргүзүлгөн иш чараларды талдоо менен 30 партиялык жана советтик кызматкерлер жогору жакка кат менен кайрылган. Катта партиялык жетекчиликтин иши, анын советтик жетекчиликтин ишине кийлигишүүгө аракеттенүүсү жөнүндөгү жагдайлар сынга алынган. «Отузчулардын» башчысы А.Сыдыков эле. Жогору жактан кат терең анализге алынбастан эле улутчул деген мүнөздө бааланган. Ошол эле жылы «отузчулардын» башчылары партиядан чыгарылып, жетекчилик кызматтардан алынган.

Топтун лидерлеринин катарында А.Сыдыковдон башка И.Айдарбеков, Ж.Абрахманов жана И.Арабаев киришкен. Ошондуктан, сыдыковчулар тууралуу белгилүү бир элес алыс үчүн алардын өмүр жолу менен ишмердүүлүгү жөнүндө жалпы мүнөздөмө берүү зарыл.

Иманалы Айдарбеков кыргыз элинин өз алдынча мамлекетке ээ болушуна, анын юридикалык жактан таанылышы жаатындагы иштердин башында турган. Октябрь революциясы жеңген учурда кыргыз жергеси бытыранды, калкыбыз чачыранды болуп, анын түндүк аймагы Түркстандын Жети-Суу облусуна, түштүгү Сыр-Дарыя облусуна карап калган. Ошондон улам, жаңыдан калыптана баштаган улуттук интеллигенциянын алдыңкы тобу кыргыз кыйырын бириктирип, өз алдынча мамлекет түптөө демилгесин көтөрүп чыккан. Иманалы Айдарбеков ошолордун алдыңкы сабында болгон. Советтик Кыргызстандын тунгуч мамлекет башчысы “президенти” болуп эсептелинет.

Абдыкадыр Орозбеков 1927-1937-жылдары Кыргыз АССРнин БАКтын председатели болгон. Анын эмгегинин натыйжасында Кыргызстан автономиялык республика, кийин союздук республика болуп кайра түзүлүүгө жеткен. Кыргызстанда Совет бийлигинин орношу жана бекемделиши үчүн күрөшкөн. Граждандык согуш жылдары катардагы солдаттан отряддын командири, комиссарына чейин жеткен. О.э. басмачылык кыймылга каршы бир топ согуштук операцияларга катышкан. 1930-31-жылдары жаңы кыргыз алфавитин иштеп чыгуу боюнча Борбордук Комиссияны өзү жетектеген.

1924-жылы РКП(б)нын Кыргыз обкомунун партиялык бюросунун 2-секратары болуп шайланган Жусуп Абдрахманов азыркы Кыргызстандын чек

арасын толук аныктаган. 1927-жылы 12-мартта **26 жаш** курагында Кыргыз АССРнин Эл Комиссарлар Советинин председатели болуп дайындалган. 1930-жылдардын башында Кыргыз АССРиндеги экономикалык кыйынчылыктарды эске алып, дан даярдоо боюнча берилген жогорку планды аткаруудан баш тарткан. Натыйжада Кыргыз АССРи жалпы ачарчылыкка дуушар болгон эмес[3]. Ошол жылдары Украинадан, Казакстандан, Поволжьядан жүз миңдеген качкындар Кыргызстанга келип баш калкалап, аман калышкан.

Ишеналы Арабаев өтө белгилүү саясий жана руханий инсан болгон. Орус-тузем мектебин бүтүп, Нарын, Каракол уездеринде агартуучулук иш жүргүзүп, ал жерлерде алгачкы мектептерди ачкан. 19 китеп жазып, алар Ташкент, Москва, Уфа, Фрунзе шаарларында басылып чыккан[3]. Сабатсыздыкты жоюуда анын чоңдор үчүн алиппесинин ролу чоң. Котормочу да болгон. Коомдук – саясий мүнөздөгү адабиятты, анын ичинде лениндин бир нече эмгегин кыргызчага которгон. 1925-жылы “30-чулардын” оппозициялык арызын даярдоого жигердүү катышкан. Партиядан чыгарылган. Ошондон кийин саясаттан кетип, агартуучулук жана мугалимдик ишмердүүлүккө өткөн. 1933-жылы СТПга тиешеси бар деген күнөө менен камакка алынган жана ошол жерде каза болгон. Партиялык жагынан реабилитация болгон эмес.

Демек, сөзүмдүн акырында *А.Сыдыков, Ж.Абдрахманов, И.Айдарбеков, И.Арабаев, А.Орозбеков сыяктуу инсандарыбыз мамлекетибиздин түптөлүп негизделишине салым кошуп, кыргыз улутунун өнүгүшү жана келечек муун үчүн өздөрүнүн өмүрүн арнашкан. Ошондуктан биз ушул улуу инсандар түптөп, негиздеп берген кыргыз мамлекетибизди көздүн карегиндей сактап, мындан аркы өнүгүшүнө өз салымдарыбызды кошуубуз керек.*

Адабияттар:

1. О. Осмонов, А.Асанканов Кыргызстандын тарыхы (эң байыркы доордон азыркы мезгилге чейин) Б., 2001 с.300
2. В.Плоских, З.Курманов, У.Бегалиев Кыргызстандын улуттук лидери Абдыкерим Сыдыков. Бишкек – 1999. 56-57-бб., 91-б.
3. Интернет булактар

Рецензент: ф.и.к., доцент Алымбеков К.А.